

बौद्धकालीन शैक्षणिक तत्वज्ञान

प्रा. किरण प्र. चिकाटे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

मारिया अध्यापक महाविद्यालय तुकूम,
चंद्रपूर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना

बौद्धकालीन शैक्षणिक संस्थापक गौतम बुद्ध असून बुद्धाचा धम्म हा एक शोध आहे. कारण पृथ्वीवरील मानवी जीवनाच्या सखोल अभ्यासातून तो उद्भवलेला आहे. ज्या स्वाभाविक प्रवृत्तीत मनुष्य जन्म घेतो, त्यांच्या क्रिया-प्रक्रिया आणि इतिहास व परंपरा यांच्यामुळे त्यांना मिळालेले इष्टानिष्ठा यांच्या संशोधनाचा परिणाम म्हणजे बुद्ध धम्म होय. बुद्धांनी शिक्षणाला महत्वाचे स्थान दिले होते बौद्धकालिन शिक्षण इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात अस्तित्वात आले. जेव्हा वैदिककालीन शिक्षण पध्दतीत विश्रंखलताचे चिन्ह दृष्टीगोचर होऊ लागले. वैदिक काळात कर्मकांडाला प्राधान्य दिले जात असल्यामुळे लोकजीवन जटील होऊ लागले. बहुजन समाजातील शुद्रांची स्थिती अतिशय वाईट होऊ लागली. त्यांना अस्पृश्य समजले जावू लागले. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता आणि सामाजिक विषमतेमुळे त्यांना समाजापासून वेगळे केले गेले अशा वेळेस बौद्ध धर्माचा उदय वैदिक कर्मकांडाच्या प्रतिकात्मक स्वरूपात झाला. बुद्धानी आपले तत्वज्ञान जगासमोर मांडण्यासाठी जगातील कर्मकांड, अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी शिक्षणाचा आधार घेतला. बुद्धाचे तत्वज्ञान हेच बौद्ध काळातील शैक्षणिक तत्वज्ञान आहे. बौद्ध तत्वज्ञान हे स्वातंत्र, समान न्याय, बंधुता, समता या मानवतावादी मुल्यांवर आधारित आहे.

बुद्धाने जे तत्वज्ञान मांडले ते तत्वज्ञान चिंतनशिल व अनुकरण करण्यासाठी व मानवी जीवन सुखी होण्यासाठी सांगितले. जगात दिसणारी कोणतीही घटना कारणाशिवाय घडत नाही म्हणजेच दुःखाला कारण असते व दुःखाचे कारण तृष्णा

आहे. मानवी जीवन सुखी व दुःखातून मुक्त होण्यासाठी बुद्धाने शिक्षणाच्या आधारे आपले तत्वज्ञान जगासमोर मांडले.

बुद्धाचे शैक्षणिक तत्वज्ञान

१) सर्व दुःखातून मुक्ती :-

सर्व दुःखापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी बौद्धकाळात चार आर्यसत्ये सांगितली गेली. जीवन दुःखमय आहे हे पहिले आर्यसत्य, दुःखाला तृष्णा, वासना, इच्छा कारणीभूत आहेत हे दुसरे आर्यसत्य जीवनात दुःखे असली तरी दुःखापासून मुक्त होता येते, दुःखावर नियंत्रण ठेवता येते हे तिसरे आर्यसत्य आणि चौथे आर्यसत्य म्हणजे दुःखाची कारणे दूर करण्यासाठी उपाय आहे. त्यासाठी सुयोग्य शिक्षण देणे हे बौद्धकालीन शिक्षणाचे ध्येय होते. दुःखातून मुक्त होण्याचा सदाचारी मध्यम मार्ग अष्टांग मार्ग हा दुःख मुक्तीचा मार्ग बुद्धानी सांगितला.

गृहस्थाश्रमी सुद्धा दुःखातून मुक्त होण्यासाठी गौतम बुद्धांनी काही नियमांचे पालन करण्यास सांगितले. १) विषयवासना व मत्सर यांच्यावर ताबा मिळविणे २) अहंकार व गर्व न करणे ३) धर्माचे जे नियम आहेत त्यानुसार वागणे, चोरी न करणे, दुसऱ्याला पीडा न देणे, कुटूंबातील वडिलधाच्या माणसांचा चांगल्या प्रकारे सांभाळ करणे, क्रोधावर नियंत्रण ठेवणे, कृपणतेने वागणे, अंगी उदारता बाळगणे, गोड बोलणे, सत्य बोलणे, औदार्यपूर्ण वागणे इत्यादी मार्गदर्शन बुद्ध आपल्या उपदेशातून समाजापुढे मांडत होते.

२) जीवनाला आवश्यक असणारी नीतीतत्त्वे :-

बौद्धकालीन शिक्षणात जीवनाला आवश्यक ठरणाऱ्या नीतीतत्त्वांना महत्वपूर्ण मानले होते. त्याग,

धैर्य, औदार्य, समानता, प्रामाणिकपणा, क्षमा, दया, शांती या गोष्टीचा आचरणात स्वीकार करून व्यवहारात आणण्याची सर्वांना शिकवण बुध्दांनी दिली. निर्वाण हेच सर्वश्रेष्ठ सुख आहे. अष्टांग मार्गाचे आचरण करून निवार्णप्रत जाता येण्यासाठी दुःखाच्या समस्येवर मानवाने विजय मिळवला पाहिजे अशी त्यांची शिकवण होती.

अष्टांग मार्ग

१) सम्यक् दृष्टी :- असत्य कल्पना व व्यवहार दुःखाचे मूळ आहे म्हणून असत्य सोडून सत्याचा स्वीकार करावा.

२) सम्यक् संकल्प :- सत्यदृष्टीनुसार जीवन सुधारण्याचा संकल्प करावा.

३) सम्यक् वाणी :- सत्य बोलावे, वाणीचा सदुपयोग करावा, निंदा, शिवी, गप्पा वगैरेद्वारे वाणीचा दुरुपयोग करू नये.

४) सम्यक् कर्म :- सत्य कार्य करावे, सदाचाराने वागावे, हिंसा, चोरी, संचय, व्यभिचार करू नये.

५) सम्यक् आजीव :- सदाचार व सन्मार्गाने मिळविलेल्या संपत्तीवरच उपजीवीका करावी. अप्रामाणिकपणे आणि

लाचारीच्या मार्गाने काही ही मिळवू नये.

६) सम्यक् स्मृती :- आत्मसंयमन करावे, विवेकी राहावे, इंद्रियावर ताबा ठेवावा.

७) सम्यक् व्यायाम :- सुविचारव सद्विचार यांची जोपासना करावी. मानसिक, नैतिक, आध्यात्मिक उन्नतीसाठी प्रयत्नशिल राहावे.

८) सम्यक् समाधी :- मनाची एकाग्रता करून निर्वाण प्राप्त करावे.

अशाप्रकारे अष्टांगिक मार्गाच्या अवलंबनाचे दुःखनाश होऊन जीवनाचे अंतिम ध्येय अर्थात निर्वाण प्राप्त होते. मानवाला मोक्षप्राप्तीसाठी मदत करणारी सदाचारांना आधारलेली अष्टांग मार्ग ही श्रेष्ठ जीवन पध्दती व नैतिक आचार प्रणाली होती.

३) उत्तम जीवन जगण्यासाठी आचरण :-

बौद्ध धर्मीय विचारसारणी नुसार ज्याची तृष्णा दूर झालेली नाही असा मनुष्य नग्न राहून,

जटा वाढवून, अंगाला धूळ माखून, तपश्चर्येसाठी उकिडवे बसून कधीच पवित्र होऊ शकत नाही. सर्व पापांचा त्याग, सर्व पुण्यकर्माचा संचय व चित्त सदैव निर्मळ पवित्र राखणे ही बौद्ध शिकवण होती. मनुष्याच्या दुःखाच्या अस्तित्वाची स्विकृती व दुःखाच्या नाशाचे उपाय बौद्ध धर्माची आधारशिला होय. प्रत्येक माणसाने पवित्रता धर्माच्या आणि शीलमार्गाच्या मार्गाने चालल्यास दुःखाचा निरोध होऊ शकतो, याकरिता पवित्रेच्या मार्गानुसार उत्तम जीवनाचे पाच मापदंड बुध्दांनी सांगितले. यांनाच पंचशिल असे म्हणतात.

पंचशिल :-

१) कोणत्याहीप्राण्याची हिंसा न करणे

२) चोरी न करणे

३) व्यभिचार न करणे

४) असत्य न बोलणे

५) मादक वस्तूंचे सेवन न करणे

उत्तम जीवनाचे वरील पाचही मापदंडप्रत्येक व्यक्ति करिता कल्याणकारी ठरतात. त्यांना जीवनाचे खरे मापदंड मानायला हवे. प्रत्येक मनुष्याकरिता असलेले हे जीवनाचे मापदंड महत्वपूर्ण असून त्याद्वारे चांगल्या वाईटाचे मोजमाप होऊ शकते असा उपदेश बुध्दांनी आपल्या शिकवणीतून समाजाला दिला होता.

४) दहा पारमिता :-

बौद्ध काळात बुध्दांनी परिव्रजकांना दहा शील समजावून सांगितले. शील, दान, उपेक्षा, नैष्कर्म्य, वीर्य, शांती, सत्य, अधिष्ठान, करुणा, मैत्री या दहा पारमित्यांचे पालन करणे, या पारमिता अष्टांगिक मार्गाप्रमाणेच माणसाला निर्वाणप्रत नेणाऱ्या वाटा किंवा पायऱ्या आहेत. त्यांना जीवनात आंगिकारल्यानंतर मनुष्य अर्हत पदाकडून निर्वाणाकडे जातो. म्हणजेच त्यांची जन्म-मरणातून मुक्तता होते. बुध्दांच्या उपदेशानुसार जीवनात व्यक्तीने गाठलेला उच्चांक म्हणजेच पारमितेच पालन होय. प्रज्ञा, शिल आणि करुणा या तिन्हीचा समावेश पारमिता मध्ये आढवून येतो. बुध्दाचे तत्वज्ञान आणि शिकवण म्हणजेच अर्हता प्राप्तीसाठी लागणारी गुणांची शिदोरी आहे. अविद्येचा नाश होवून त्यापासून तो मुक्त होतो.

५) कार्यकारण भाव जाणणे :-

बुद्ध म्हणत की जेव्हा एखादी घटना घडते तेव्हा त्यामागे कारण असते. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक कारण हेही मानवी अथवा प्राकृतिक कारणाचा परिणाम असतो. काळ, प्रकृती, अनिवार्य, आवश्यकता इत्यादींना कोणत्याही घटनेचे कारण मानणे ह्याला त्यांचा विरोध होतो. त्यांच्या मते मनुष्य स्वतंत्र असेल तर प्रत्येक घटनेला मानवी प्राकृतिक कारण असले पाहिजे. कोणत्याही घटनेचा दैवी चमत्कृतीत उगम असणे शक्य नाही. मनुष्याने स्वतंत्रापूर्वक सत्याचा शोध लावण्यासाठी दैववाद सोडला पाहिजे. समाजातील लोकांना बुद्धाने दैववाद बाजूला सारून कार्यकारण भाव समजावून शिक्षणाच्या माध्यमातून वैज्ञानिक मनोभावाची रुजवणूक केली.

६) मानवजीवनाच्या नैतिक क्रमाचा आधार कर्म :-

विश्वाच्या नैतिक क्रमांना बनविणारा कोणी 'ईश्वर' नाही, कर्मनियमानुसार विश्वाच्या नैतिक क्रम बनलेला आहे. बौद्ध शिक्षणात बुद्धाच्या उपदेशानुसार विश्वाचा नैतिक क्रम चांगला असो, वाईट असो, तो सर्वथा मनुष्यावर अवलंबून असतो. नैतिक क्रम वाईट असल्यास मनुष्य अकुशल कर्म करतो. नैतिक क्रम चांगला असल्यास मनुष्य कुशल कर्म करतो आणि ज्याप्रमाणे रात्र दिवसाचा पाठलाग करते, त्याचप्रमाणे मनुष्याच्या कर्माचा परिणाम त्याचा पाठलाग करित असतो. कुशल कर्मने प्रत्येकाला लाभ होतो व अकुशल कर्मने प्रत्येकाची हानी होते. कर्म व त्याचा विपाक ह्यांच्यात काळाचे कमी अधिक अंतर होऊ शकणे शक्य असल्यामुळे बुद्ध नेहमी उपदेश देत की सदासर्वदा कुशल कर्म करावे म्हणजे नैतिक क्रम चांगला होऊन मानवतेचा लाभ होईल.

७) ज्ञान प्रसार करणे :-

बौद्ध शिक्षण प्रणालीचा उद्देश ज्ञान प्रसार करणे हा होता. जगातील दुःख नाहीसे करण्यासाठी बौद्ध शिक्षण प्रणालीचा उदय झाला. सर्व दुःखाचे कारण तृष्णा व अज्ञान होय. म्हणून सर्व मानव जातीला ह्या अज्ञानातून मुक्त करण्यासाठी ज्ञान प्रसार करणे गरजेचे होते. त्या वेळची सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेतली असता सर्वसामान्य जनता

अज्ञान, अंधश्रद्धा, रुढी, प्रथा जगाला नवीन ज्ञान देऊन त्यांना दुःख मुक्त करून सुखी बनवणे व त्यांच्या मानवतेचे बिजारोपण करणे ह्या हेतूने प्रेरित होवून बौद्ध शिक्षणाची प्रसार आणि प्रचार करण्यात आला.

८) चरित्र्य संपन्न समाज बनविणे :-

बौद्ध शिक्षण प्रणालीत नैतिकतेचे बिजारोपण कोणत्याही प्रकारच्या पाप-पुण्य ह्या कल्पनेचा आधार घेऊन करण्यात येत नव्हते. माणसाच्या सद्सद्दिवेक बुद्धीला चालना देवून त्यांच्यात मानवतेचे मूल्य रुजवून चारित्र्याचा विकास केला जात होता. बुद्धाने फक्त ज्ञानावर किंवा शिक्षणावर भर दिला नाही तर शिक्षणातून शीलवान चारित्र्यसंपन्न समाज निर्माण व्हावा ही बौद्ध शिक्षणाची उद्दीष्टे होती. चारित्र्यवान माणूसच माणसाशी माणसाप्रमाणे वागतो व माणुसकीचे बिजारोपण करतो. चारित्र्यविहीन लोकांमुळे समाजाचे अधपतन होते व माणूस माणसापासून दुरावतो व हिंस्त्र पशूपेक्षाही अमानवीय वर्तन तो आपल्या बुद्धीचा वापर करून करावयास लागेल हे मानव जातीला घातक आहे हे ओळखून बुद्धाने नुसते शिक्षण काही कामाचे नाही तर त्याला शीलाची जोड असावी तेच खरे शिक्षण होय.

९) ध्यान धारणा :-

मनाला उच्च स्तरावर नेण्यासाठी बौद्ध काळात बुद्धानी क्रमाक्रमाने शिक्षण दिले. त्यांच्या मते शीलाची जोपासना केल्याशिवाय धम्मात पुढे प्रगती करता येणे शक्य नाही. जागृत अवस्थेत आपण काय करतो किंवा काय करित नाही याची जाणीव होते व मनुष्य कुशल कर्मे करतो आणि अकुशल कर्मे करित नाही. तसेच अज्ञान किंवा चुकीच्या मतांना चिकटून राहिल्याने माणसात क्रोध, द्वेष, शंका, वैमनस्य, निराशा उत्पन्न होतात. या सगळ्या गोष्टी मनात जागृती नसेल किंवा मनास बोध नसेल तेव्हा घडतात. म्हणून व्यक्तीने आपल्या मनात डोकावून बघावे, आपल्या मनात इतरांविषयी दृष्ट विचार असल्यास त्यांना बघून आपल्या मनातील दुर्भावनांना घालवून आपले दुःख कमी करण्यासाठी ध्यान करण्यास महत्व दिले. तसेच ध्यानामुळे लक्ष एक केंद्रीत करण्यात मदत होते

आणि त्यामुळे प्रज्ञा विकसित होते, मनाला सूदृढ बनविण्यासाठी व मनाला शिक्षण देण्यासाठी बुध्दानी ध्यान करण्याची शिकवण दिली.

१०) विचार स्वातंत्र्याला महत्त्व :-

शिकण्यात, शिकविण्यात आणि संशोधन करण्यात बौध्द शिक्षण पध्दतीत विचार स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व होते. बुध्द नेहमी विद्यार्थ्यांना म्हणत की तुम्ही एखादी गोष्ट ऐकलेली आहे म्हणून तिचा स्विकार करू नका. धर्मग्रंथात आहे, केवळ श्रमण किंवा गुरुंनी सांगितली म्हणून स्विकार करू नका. विद्यार्थ्यांनी कसल्याही दबावाला बळी न पडता स्वतंत्रपणे विचार करून, अडचण दूर करून बुध्दीचा वापर करावा.

समारोप :-

बुध्दाने जे तत्वज्ञान सांगितले ते मानवी जीवन सुखी होण्यासाठी जगात दुःख आहे, दुःख नष्ट करता येते व नष्ट करण्यासाठी पंचशील व अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. बुध्दाचे शैक्षणिक तत्वज्ञान हे स्वातंत्र्य व विवेकाचा अधिकार बहाल करणारे, मानवी जीवनातील सर्वोच्च क्षमतांना आवाहन करून जीवन आनंदी व अर्थपूर्ण बनविण्यासाठी उपयोग करायला प्रवृत्त करणारे आहे.

संदर्भ :-

- १) कीर्ती पाटील — बौध्द धम्म जिज्ञासा, सुगत प्रकाशन, नागपूर (१३ ऑगस्ट १९९७)
- २) के. ना. देशपांडे, आ. ले. माळी — भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, नित्य नुतन प्रकाशन २००९
- ३) प्र.जा. फुले गुरुजी— समृध्द जीवन जगण्याचा मार्ग, सुधीर प्रकाशन, वर्धा (३ जानेवारी २००२)
- ४) प्रशांत गायकवाड — चरित्र आणि तत्वज्ञान, लोकायत प्रकाशन, सातारा ऑक्टोबर २०१५
- ५) संघमित्रा गोणारकर — बौध्द शिक्षण प्रणाली, निर्मल प्रकाशन, नांदेड (२६ जानेवारी २००९)

